پێگەی ئایینی شێخ حەسەنی عەدەوی لە سەرچاوە مێژوییەکان و یادەوەری ئێزیدییدا؛ توێژینەوەیەکی بەراوردکارییە

سەعید مەولوود نادر
بەشی مێژوو، فەکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە، هەرێمی کوردستان، عێراق

پوختە

لە هەر کۆمەڵێکی باوەڕدار ،چەندین پیرۆز کراو بەرهەمهێنراون، کە لە چوارچێوەی تێگەیشتنی ئەو کۆمەڵەدا ڕاستییەکی مێژوویی لەخۆگرتووە و شایستەی قسە لەسەرکردن و ڕەخنەگرتن نییە، چونکە بەرهەمی تێگەیشتنی دەستەجەمعی کۆی کۆمەڵەکە ئەو پیرۆزییەی بەرهەمهێناوە.

شێخ حەسەن وەك کەسایەتییەکی سۆفی، لە تێڕوانینی ئێزیدییەکان پێگەیەکی بەرزی ئایینی هەیە و بە هەوێنی باوەڕی ئێزیدییاتی دادەنرێت، ئەگەرچی بەرهەمی خەیاڵکردی خۆیانە و سروشتی کۆمەڵایەتیی ئەوان دەخوازێت ڕابەر و پیاوچاکانییان پیرۆز بکەن، بەڵام نابێت نکوڵی لەو تێگەیشتنە مێژوییە بکرێت و خەیاڵی دەستەجەمعی کۆی ئەو کۆمەڵە پەراوێز بخرێت، بەڵکو پێویستە وەك بەشێك لە مێژووی خەیاڵکرد مامەڵەی لەگەڵ بکرێت و هەڵبسەنگێنرێت. چونکە ئەو تێگەیشتنە بووەتە بەشێك لە ڕاستی مێژوویی و لە باوەڕی ئایینی ئەو کۆمەڵەدا لە فۆرمی مرۆڤ دەرچووە و پێگەیەکی خودایی هەیە.

لەو تێڕوانینەوە، هەوڵدراوە کەسایەتیی ڕاستەقینەی لە سەرچاوە مێژوییەکان بخرێتەڕوو، پاشان وێنا خەیاڵکردەکەی ئەو کەسایەتییە، لە تێگەیشتنی کۆمەڵی باوەڕدارانی ڕوونبکرێتەوە. خستنەڕووی ئەو دوو وێنا جیاوازە، ڕێبازێکە بۆ تێگەیشتن لە بەرهەمی خەیاڵییانەی ئەو کۆمەڵە مرۆییە، بەو پێیەی مێژووی ژیانی کەسایەتی شێخ حەسەن باسکراوە، پاشان تێگەیشتنی ئێزیدییەکان ڕوونکراوەتەوە. ئامانجی سەرەکی لەو کارەدا، دەرخستنی وێنای خەیاڵی باوەڕدارانی سەرجەم ئایینەکانە، چونکە ئەو گوزارشتە لە پیرۆزکردنی کەسایەتییە دیارەکانی ناو هەر باوەڕێکی ئایینی، هەمان مانا دەگەیەنێت. بۆیە دەکرێت بڵێین، شێخ حەسەن لە یادەوەری ئێزیدی، گوزارشتە لە هەموو ئەو کەسایەتییانە، کە لە باوەڕی ئایینەکانیتردا ئەو وێنا ئەفسانەییەیان بۆ دروستکراوە و پیرۆز کراون، بەو مانایەی لەسەرووی مرۆڤ سەیر دەکرێن.

وشە سەرەکییەکان: شێخ حەسەن، یادەوەری، تەریقەتی عەدەوی، ئێزیدی، پیرۆزی

پێشەکی

شێخ حەسەن، یەکێکە لەو کارەکتەرە گرنگانەی تەریقەتی عەدەوی، کە ڕۆڵێکی دیاری هەبووە لە ناوچەکە و پێگەیەکی گرنگی ئایینیشی هەبووە، پێشەوایەتی کوردە عەدەوییەکانی کردووە، تێڕوانینی سۆفیگەرییانەی تایبەت بەخۆی هەبووە و خاوەنی زرنگی و بلیمەتی بووە لە گوتاربێژی و هۆنینەوەی شیعری سۆفیگەری، لەسەر ئاستی جیهانی ئیسلامی ناوبانگی دەرکردووە و بە دامەزرێنەری ئایینی ئێزیدی ناسراوە.

سەبارەت بەو کەسایەتییە دوو تێگەیشتنی جیاواز هەیە، لە سەرچاوە مێژوییەکان وەك سۆفییەك ناسێنراوە کە خاوەنی تێڕوانینی فەلسەفییانەیە و هزرە سۆفیگەرییەکانی تێکەڵی باوەڕی ئیسلامی کردووە، بەڵام وێنای ئەو کەسە لە یادەوەری ئێزیدییەکان، تەواو جیاوازە و تێگەیشتنێکی خەیاڵکردانەی خۆکردییە، بەشێوەیەك لێیدەڕوانن، کە بەشدارە لە بەڕێوەبردنی کاروباری دونیا و یەکێکە لە حەوت فریشتە پیرۆزەکانی ئەو ئایینە.

لەو توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بە میتۆدی بەراوردکاری تیشك بخرێتە سەر مانا جیاوازەکانی ئەو کەسایەتییە، بە شێوەیەك پشت بە سەرچاوە مێژوییەکان بەستراوە بۆ هەڵسەنگاندانی ئەو کەسایەتییە و پێگەی ڕۆحییەکەشی لە یادەوەری ئێزیدییەکان خراوەتەڕوو.

پێکهاتەی توێژینەوەکە بۆ دەروازەیەك و سێ تەوەر دابەشکراوە، لە دەروازەدا هەوڵدراوە پەیوەندی نێوان تەریقەتی عەدەوی و ئایینی ئێزیدی ڕوون بکرێتەوە، بۆ

گۆڤاری زانکۆی کۆیە بۆ زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان، بەرگی ٧، ژمارە ١ (٢٠٢٤)
ڕێککەوتی: وەرگرتن ٩ی کانوونی دووەم ٢٠٢٤؛ پەسەندکردن: ٢ی شوبات ٢٠٢٤
توێژینەوەی ڕێکخراو: لە ٨ ی حوزەیران ٢٠٢٤ بڵاوکراوەتەوە.
ئیمەیڵی توێژەر: saeed.mawlwd@koyauniversity.org
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە © ٢٠٢٤ **سەعید مەولوود نادر**
گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لە ژێر ڕەزامەندی - CC BY-NC-ND 4.٠

Original Article |**DOI:** https://doi.org/10.14500/kujhss.v7n1y2024.pp37-46

دیاریکردنی ڕۆڵی ئەو کەسە لە گۆڕینی ئاراستە فکرییەکان. تەوەری یەکەم تایبەتە بە ژیانی شێخ حەسەن، ئەو زانیارییانە خراوەتەڕوو کە سەرچاوە مێژووییەکان دەربارەی تۆماریان کردووە. لە تەوەری دووەمدا هەڵوەستە لەسەر پیرۆزکردنی شێخ و ڕابەران کراوە وەك کولتورێکی باوی کۆمەڵایەتی و ئایینی لەو تەریقەتەدا. هەرچی تەوەری سێیەمە، وێنای ئەو کەسایەتییە خراوەتەڕوو لە یادەوەری ئێزیدییەکان، کە وێنایەکی تەواو جیاوازە لە کەسایەتییە ڕاستەقینەکە و لە بەرگی مرۆڤ چۆتە دەرەوە، بۆ خستنەڕووی ئەو بوارەش، پشت بە کەلەپور و ئەدەبیاتی فۆلکلۆری ئەو گروپە ئایینییە بەستراوە، کە بووەتە بەشێك لە دەقی پیرۆزی ئایینییان.

دەروازە، پەیوەندی نێوان تەریقەتی عەدەوی و ئایینی ئێزیدی

لەسەرەتای ئەو توێژینەوەیەدا، پێویستە هەڵوەستەیەك لەسەر پەیوەندی نێوان تەریقەتی عەدەوی و ئایینی ئێزیدیي بکەین، چونکە پەیوەندییەکی مێژوویانەی ئاڵۆز لە نێوان ئەو دوو گروپە ئایینییە هەیە و سەرهەڵدانی هەریەکێکیان تەمومژاوییە، بەو پێیەی پانتاییەکی جوگرافی دیاریکراو مەڵبەندی جێنشینی پەیڕەوکاری هەردوو کایە ئایینەکەیە و لە دوو قۆناغی یەك بەدوای یەکدا ناسنامەی ئایینی هەمان کۆمەڵی مرۆییە، هەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆ ئەو پەیوەندییەی نێوانیان مشتومڕی لەناو مێژونووسان دروستکردووە و ساغ نەبووەتەوە.

ناسنامەی تەریقەتی عەدەوی پەیوەستە بە کەسایەتی (شيخ عدي)[١] ، کە لەناو ئێزیدییەکان بە شێخ ئادی ناسراوە، ئەو کەسایەتییە وەک سۆفییەک لە دوای گەشت و گەڕانێکی زۆر بە وڵاتان و شاراندا، لالشی هەڵبژاردووە بۆ خواپەرستی، لەڕێگەی ڕێنمایي و ئامۆژگارییە ئایینییەکانی توانیویەتی موریدێکی زۆر لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە تەریقەتی عەدەوی دامەزراندووە (ابن المستوفی، ٢٠١١، ١٠٦؛ ابن خلكان، ١٩٧٧، ٢٥٤/٣) هەرچی ئایینی ئێزیدییە، لە هەمان پانتایي جوگرافی شوێنکەوتووانی تەریقەتی عەدەوی، لەدوای مردنی شێخ ئادی سەریهەڵداوە و وەك ئایینێکی تایبەتمەندی سەربەخۆ شوێنکەوتە و پەیڕەوکارەکانی بە ئێزیدییەکان ناسراون.

ئەو پەیوەندییە ئاڵۆزەی نێوان ئەو دوو باوەڕە ئایینییە، بۆچوونی جیاوازی لای مێژونووسان دروستکردووە، بەشێك پێیانوایە تەریقەتی عەدەوی سەرچاوەی بەرهەمهێنانی باوەڕی ئایینی ئێزیدییە (الدوسكی، ٢٠١٠، ٣٧١؛ الحسنی، ١٩٨٧، ١٣)، ئەو بۆچوونەش لە ئەنجامی تۆمارکردنی هەندێك زانیاری لەلایەن چەند سەرچاوەیەکی نزیك لە سەردەمی ئەو تەریقەتە و بەکارهێنانی ناسنامەی یەزیدی بۆ عەدەوییەکان سەرچاوەی گرتووە، تەنانەت لەو سەرچاوانە بەڕوونی شوناسەکان بۆ هەمان گروپی ئایینی بەکارهێنراون.

عبیداللە بن شبل (م ٦٥٨ك/١٢٦٠ز)، کە لە سەردەمی شێخ حەسەن ژیاوە، بە دیاریکراوی باس لەو گروپە دەکات و بە یەزیدی ناویان دەبات، لەمیانەی وێناکردنیان وەك باوەڕێکی نادروستی دژە ئیسلام پێناسەیان دەکات بەوەی شەیتان زالبووە بەسەر عەقلیان، وەسوەسەی خۆشەویستی یەزیدی کوڕی موعاویەیان دەداتە پاڵ (د.ت، ٢٤٣)، شبل ویستویەتی ناڕاستەوخۆ وێنای گومڕایي و کافربونی ئەو کۆمەلە ئاینییە دەربخات، هەموو ئەو نادروستی باوەڕییەش دەخاتە پاڵ شێخ حەسەن، زیاتریش جەخت لە زیادەڕەویکردنیان دەکاتەوە لە خۆشەویستی یەزید، بێئەوەی زانیارییەکی دروستیان لەسەر ئەو کەسایەتییە هەبێت، سەرەڕای گومانکردنیان لە شێوازی نوسینەوە و خالبەندی قورئان (د.ت، ٢٤٨). هەروەها سەرچاوەیەکی دیکەی ئەو سەردەمە، باس لەو گروپە ئایینییە دەکات و بە یەزیدی ناوییان دەهێنێت، ئاماژەی بەوە کردووە ئەوانە یەزید بە پێشەوا دەزانن (سيد مرتضی، ١٣١٣، ٩٩). گوتاری شەرەفخانیش پشتڕاستی ئەو گوزارشتە دەکاتەوە، کاتێك ئاماژەی بە گۆڕانی باوەڕی ئایینی ئەو کۆمەڵە کردووە و جەخت لە پەشیمانبوونەوەی هەندێکیان دەکاتەوە، کە جارێکیتر بوونەتەوە موسولمان (٢٠٠٦، ٢٩٣/١). بەڵام هەندێك لە سەرچاوە هاوچەرخەکان پێیانوایە بێجگە لە ناوچەی جوگرافی و پانتایي بڵاوبوونەوەی ئەو دوو باوەڕە ئایینییە، شتێکی دیکە بەیەکەوەیان نابەستێتەوە (میران، ٢٠٠٠، ٩١؛ فەتاح، ٢٠٠٣، ٨٧/٣).

ئەوەی گرنگە بۆ ئێمە، هەریەك لە شێخ ئادی و شێخ حەسەن ڕۆڵی گرنگییان بینیوە لە هەردوو سەردەمە جیاوازەکە، بەپێی سەرچاوە مێژوویيە ئیسلامییەکان وەك دوو کەسایەتی دیار هەریەکەو بە شێوازێك هەوڵیانداوە تێگەیشتنی ئایینییانەی خۆیان لەناو شوێنکەوتەکان بڵاو بکەنەوە، ئەمەش وایکردووە، لە تێگەیشتنی پەیڕەوکارانی ئێزیدییاتی جیاواز دەربکەون و وێنا بکرێن (بڕوانە: الذهبی، ٢٠٠٣، ٤٩٩/١٤؛ الصفدی، ٢٠٠٠، ١٩/ ٣٥٢)، بەهۆی ئەوەی دوو تێڕوانینی ئایینی جیاوازییان هەبووە و بە دوو شێوازی جیاواز موریدانییان ئاراستە کردووە.

هەرچی شێخ ئادییە، زۆربەی سەرچاوە مێژوویي و فیقهییەکان هاوڕان لەسەر موسڵمانێتی و باوەڕبوونی بە بنەما شەرعییەکانی ئایینی ئیسلام، بانگەشەی وەرگرتنی ڕێنمایي ئایینی کردووە لە قورئان و فەرمودە و باوەڕی سەلەف (ابن خلكان، ١٩٧٧، ٢٥٤/٣؛ ابن تيميه، ١٩٧٢، ٣٠٥/١)، نوسینی کتێبی (اعتقاد اهل السنة والجماعة) لەلایەن ئەو کەسایەتییە، ئەو زانیارییە پشتڕاست دەکاتەوە و سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ تێگەیشتن لە باوەڕی ئایینی ئەو کەسایەتییە (بڕوانە: بن مسافر، ١٩٩٨، ٢٠-٤٦).

ئیبن تەیمیە ، کە سەرچاوەیەکی نزیکی ئەو سەردەمەیە، نامەیەکی تایبەتی ئاراستەی عەدەوییەکان کردووە، باسی بیدعە و لادانی باوەڕی ئایینی ئەو گروپەی کردووە لە پیرۆزکردنی شێخ و کەسایەتییەکان، گومانکردن لە بینینی خودا لەلایەن پێغەمبەر، خەو بینین بە خودا لەلایەن پیاوچاکان، سەرەڕای کێشە ئاینییەکانی وەك خەلقی قورئان و خالبەندی و شێوازی نوسینەوە و کۆکردنەوەی قورئان، بە دیاریکراوی ئەو لادان و زیادەڕەوییەی گەڕاندووەتەوە بۆ شێخ حەسەن و بە هۆکاری گومڕایي و سەرپێچیکاری لەقەڵەم دەدات (١٩٧٢، ٣٠٥/١). الذهبي دەڵێت، "جیاوازی نێوانیان، وەك جیاوازی نێوان ئاسمان و ڕێسمانە (١٩٩٥، ٢٤٧/٤٧).

زیادبوونی ژمارەی مورید و شوێنکەوتووانی و بەهێزبوونی، خواستی دەسەڵاتی سیاسی لەلایەن شێخ حەسەن دروستکردووە، بەتایبەتی کاتێك سەرنجی ئاستی وابەستەبوونی شوێنکەوتەکانی بدەین، دەبینین زۆر پەیوەست بوون پێیەوە، ملکەچی تەواوی بڕیارەکانی بوون، الصفدی ئاماژەی بەو ملکەچییە کردووە، دەڵێت، "شوێنکەوتووانی بە تەنها ئاماژەیەکی شێخەکەیان، دەیانتوانی ولاتی موسل وێران بکەن (٢٠٠٠، ٦٣/١٢)، بێجگە لەوەی ساڵی (٦٢٧ك/١٢٣٠ز) سەردانی شاری هەولێری کردووە، بە ئامانجی نەهێشتنی گرژی و ئالۆزی لەگەڵ تەریقەتە جیاوازەکان و ناوچەکانی دەوروبەری، ئیبن مستەوفی ئەو سەردانە بۆ ئاسایي کردنەوەی گرژی و ئالۆزییە ناوخۆییەکان دەگێڕێتەوە (٢٠١١، ١٠٧)،

سەردانی هەولێر و پاراستنی ئاسایشی ناوخۆ و چارەسەرکردنی ناکۆکییە ناوخۆییەکان، ڕاستی ئامانجە سیاسییەکانی ئەو کەسایەتییە دەسەلمێنێت.

هەموو ئەمانە ئاماژەن لە گۆڕانی تێڕوانین و جیهانبینی ئایینییانەی نێوان شێخ ئادی و شێخ حەسەن، بێجگە لەوەی تێکەڵاوبوونی خواستی دونیایی و ئایینییە لە سەردەمی دووەم، کە تەریقەت و پەیڕەوکارانی دەبن بە هێزێکی سیاسی و ڕۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەگێڕن لە پاڵ بۆچونی ئایینییان.

تەوەری یەکەم: کەسایەتی شێخ حەسەن لە سەرچاوە مێژووییەکاندا

بەشێك لە مێژووی ژیانی ئەو کەسایەتییە نادیارە و لە سەرچاوەکان تەنها هەندێك زانیاری تۆمار کراوە، ئەویش لەلایەن نەیارانی باوەڕی ئەو گروپە نوسراوەتەوە، ئەو زانیارییانەی بەردەستە، ناوی تەواوی (ابو محمد حسن کوڕی شێخ عەدی[٢]کوڕی ئەبو بەرەکات کوڕی صخر کوڕی موسافر)ە، بە شێخی کوردان بەناوبانگە و ناسراوە بە تاج العارفین (الکتبي، ١٩٧٣، ١/ ٣٣٤؛ السخاوي، ١٩٨٦، ١٦٩).

شێخ حەسەن لە ساڵی (٥٩٢ك/١١٩٥ز) لەلالش لەدایك بووە (ابن المستوفي، ٢٠١١، ١٠٧)، لە ژینگەیەکی کۆمەلایەتی- سۆفیگەری ئەوتۆ پەروەردە بووە، کە ناوەندی تەریقەتی عەدەوی بووە و لەسەرەتای ژیانییەوە تێکەلاوی ئەو سیستەمە ئایینییە- میللییە بووە، چونکە لە بنەماڵەی پێشەوایانی تەریقەتەکە بووە و شێخ عەدی باوکی زانا و عارفێکی دیاری ئەو سەردەمە بووە، ناوبانگێکی بەرفراوانی لە جیهانی سۆفیگەری ئەو سەردەمەدا هەبووە (التادفي، ١٩٥٦، ١١٠؛ الغساني، ١٩٧٥، ٦٠١)، ئەمەش وایکردووە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی ڕۆحی بە کایە ئایینەکەوە هەبێت و کەشی ژینگە کۆمەلایەتییە - ئایینییەکە و خواپەرستی و پێگەی ئایینی بنەماڵەکەی، زەمینەیەکی لەباری بۆ ڕەخساندووە لە پەروەردەکردنی زانستی و لێهاتوویی لە سەرکردایەتیکردنی کۆمەڵە ئایینییەکە، بۆیە پێدەچێت ڕاستەوخۆ لە دوای مردنی شێخ عەدی باوکی، پێشەوایەتی تەریقەتەکەی وەرگرتبێت. ئەوەی پشتڕاستی ئەو بۆچوونە دەکاتەوە، لەو کاتەدا تەمەنی گەیشتبوە (٣٣) ساڵ و گونجاو بووە بۆ پێشەوایەتیکردن، لەسەرچاوەکانیش ئاماژە بە لێهاتویی گوتاربێژی و بواری ئەدەب و هۆنینەوەی شیعری سۆفیگەری ئەو کەسایەتییە کراوە (الکتبي، ١٩٧٣، ١/ ٣٣٤).

ئەو ڕەوشە گونجاوە پەروەردەییە هۆکارێکی باشی دەرکەوتنی ئەو کەسایەتییە بووە، بێجگە لە توانای گوتاردان و زمان پاراوی و ڕەوانبێژی بەهێزی، لە پاڵ زمانی عەرەبی، کە زمانی گفتوگۆی فەلسەفی و بابەتە سۆفیگەرییەکانی ئەو سەردەمە بووە، زمانەکانی کوردی و سریانی بەباشی زانیوە، ئەمەش بۆ ژیانکردنی لەو ناوەندە فرە ڕۆشنبیری و کلتورییە جیاوازە دەگەڕێتەوە، لە کاتێکدا خۆی پێشەوای کوردە عەدەوییەکان بووە، ماوەیەکیش لە موسل نیشتەجێ بووە، بەشداری دانیشتن و کۆڕی چەندین زانای ئەو سەردەمەی کردووە، لەپاڵ ئەوەی کە پەیوەندییەکی باشی لەگەڵ مەسیحییەکانی بەعشیقەدا هەبووە و شارەزاییەکی باشیشی لە ئینجیل هەبووە (الحمد، ٢٠٠١، ١٤٨)، ئەو لێهاتووییەی بووەتە هۆی دروستکردنی پەیوەندییەکی بەهێز لەگەل موریدەکانی و پەیوەستکردنیان بەخۆیەوە، تەنانەت کەسایەتییەکی ئەفسانەیی ئەوتۆیان بۆ دروستکردووە، کە تواناکانی لە سەرووی توانای کەسانی ئاسایی بێت (سمو، ٢٠٠١، ١٨٠)، بەتایبەتی لەدوای وەرگرتنی پێشەوایەتی تەریقەتەکە، سیستەمی ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی نێوان مورید و شێخ ئاڵۆزتر دەرکەوتووە و وێنای ئەفسانەیی کەسایەتی شێخ لەلای موریدانی زیاتر جێگیر بووە (لیسکو، ٢٠٠٧، ٣٢). ئەو زەمینەسازییە، هاوکاری کردووە لە بەرز بوونەوەی پێگەی ئایینی و کۆمەڵایەتیی ئەو کەسایەتییە، بەو پێیەی لە کۆمەڵگەیەکی نەخوێندەوار و دواکەوتووی خێڵەکی ئەو سەردەمە پێگەیشتووە، بۆیە توانیویەتی بەئاسانی کاریگەری بەرچاو لەسەر شوێنکەوتەکانی دروست بکات.

ساڵی (٦١١ك/١٢١١ز) باوکی ڕەوانەی شاری موسلی کردووە و لەسەر دەستی ئیبن عەرەبی[٣] زانستە ئایینییە سۆفیگەرییەکانی خوێندووە، ساڵی (٦١٨ك/١٢٢٢ز) بۆ جاری دووەم چووەتە شاری دیمەشق بە مەبەستی خوێندن بۆ لای ئەو کەسایەتییە، سەرەڕای ئەوەی ساڵی (٦١٦ك/١٢١٩ز) باوکی ناردویەتیە شاری حەلەب بۆ خوێندنی کتێبەکانی سەهرەوەردی[٤] (الحمد، ٢٠٠١، ١٤١-١٤٢). ئەوەی بە هانامانەوە دێت لە تێگەیشتنی پەیوەندی شێخ حەسەن بە هزری ئیبن عەرەبی، لەو سەردەمەدا ئیبن عەرەبی لە قوتابخانەی (النوري) لە موسڵ مامۆستا بووە و کتێبی (التنزلات الموصلية)ی نووسیوە (الدملوجي، ٢٠١٠، ١٤١). ئەمەش کاریگەری بۆچوونە فەلسەفییەکانی ابن عەرەبی بەسەر تێفکرینی شێخ حەسەن لە هۆنراوەکاندا دروستکردووە.

بەشێك لە هۆنراوە سۆفیگەرییەکانی ئەو کەسایەتییە لە سەرچاوەکان تۆمار کراون، باوەڕبوونی ئەو کەسە ڕووندەکەنەوە سەبارەت بە چەمکەکانی (حلول، الاتحاد، وحدة الوجود، الرجعة) (الذهبي، ٢٠٠٣، ١٤/ ٤٩٩-٥٠٠؛ الصفدي، ٢٠٠٠، ١٢/ ٦٣)، سەرەڕای ئەوەی لە بابەتەکانی دێرینێتی و سەر و بۆری قورئان بۆچوونی تایبەتی خۆی هەبووە (ابن المستوفي ٢٠١١، ١٠٧)، هاموشۆکردنی بەردەوامی بۆ شاری موسل و ماوەیەك نیشتەجێ بوونی لەم شارە، خوێندنیشی لەلای ئیبن عەرەبی، ئەو بۆچوونەی لای هەندێك لە توێژەران دروستکردووە، کە بۆچوون و تێڕوانینەکانی ئەو کەسایەتییە کاریگەرییان لەسەر دروست کردووە و ڕەنگدانەوەی تەواوییان بەسەر بەرهەمەکانی هەبووە و کاریگەری هزری ئەویان پێوە دیارە (الدملوجي، ٢٠١٠، ١٤١؛ سمو، ٢٠٠١، ٤٨).

شێخ حەسەن ماوەی شەش ساڵ، دوور لە موریدان و هاوەڵانی تەنهایی هەڵبژاردووە و چووەتە خەلوەت بۆ خواپەرستی، لەو ماوەیەدا، بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارە ئایینییەکان، شێخ فەخرەدینی برای وەك جێنشینی خۆی داناوە، لەماوەی خەلوەتیدا چەند کتێبێکی بەناونیشانی (الجلوة لارباب الخلوة)، (محك الایمان)، (هداية الاصحاب) نووسیوە (الذهبي، ٢٠٠٣، ١٤/ ٤٩٩؛ الغساني، ١٩٧٥، ٥٤٩). بێجگە لە بەشێك لەو هۆنراوە سۆفیگەرییانەی ئەو سەرچاوانە تۆماریان کردووە، کتێبەکانی شوێنەواریان نەماوە، بەڵام سەرچاوە مێژوویییە هاوچەرخەکان (جیلوە و مەسحەفا ڕەش)ی کتێبی پیرۆزی ئێزیدییەکان، دەدەنە پاڵ ئەو (صدیقی، ٢٠١٥، ٤٣٠؛ فەتاح، ٢٠٠٤، ٣/ ٩٤).

گۆڕانی شێخ حەسەن لە پێشەوایەکی ئایینی بۆ سەرکردەیەکی سیاسی و بەهێزبوون و پەیوەندییە ناوخۆیی و دەرەکییەکان هۆکاری سەرهەڵدانی ناکۆکی بووە لەگەڵ بەدرەدین لۆلۆ (٦٣١-٦٥٧ك/١٢٣٤-١٢٥٨ز)ی فەرمانڕەوای موسڵ، سەرەڕای جیاوازی مەزهەب لەنێوانیان (الموصلي، ١٩٦٦، ٦-٩)، لە ئەنجامدا چەندین تۆمەت بۆ ئەو کەسایەتییە دروستکراوە لە لادان لە بنەما ڕاستەقینەکانی

Original Article |**DOI:** https://doi.org/10.14500/kujhss.v7n1y2024.pp37-46

ئایینی ئیسلام و گۆڕینی ئاراستەی باوەڕی ئایینی، لە لایەن فەقێهو زانایان حوکمی لادان و هەڵگەڕانەوەیان بەسەردا سەپێندراوە (ابن المستوفی، ٢٠١١، ١٠٩-١١٠). ئەمەش پاساوێکی بەهێز بووە بۆ لەناوبردنی شێخ حەسەن و تەریقەتەکەی، زۆری سەرچاوەکانی ئەو سەردەمەش جەخت لەو بۆچونە دەکەنەوە. ابن خلکان، کە نزیکی ئەو سەردەمەیە، باس لە زیادبونی ژمارەی موریدان و گۆڕانی باوەڕی ئایینیان دەکاتەوە، بەشێوەیەك زیادەڕەوییان کردووە، تا ئەو ئاستەی گۆڕی شێخ عەدییان کردووە بە قیبلە (ابن خلکان، ١٩٧٧، ٣/٢٥٤). ئەمەش بووەتە پاساوێکی ئایینی بەهێز بۆ لؤلؤ، تا لە مەترسییە زۆرەکانی شێخ حەسەن و شوێنکەوتووانی خۆی ڕزگار بکات، بۆیە لە ساڵی (٦٤٤ك/١٢٤٦ز) لەقەلای موسل زیندانی دەکات، لە هەمان ساڵ، لەتەمەنی (٥٣) ساڵی لە سێدارەی دەدات (الکتبي، ١٩٧٣، ٣٣٥/١).

پەیوەستبونی بەهێزی موریدان و باوەڕبونیان بە مانای ئەو کەسایەتییە، لەو ئاستەدا بووە، باوەڕیان بە مردنی هەمیشەیی نەکردووە، بەڵکو باوەڕیان بەوە هەبووە جارێکی دیکە دەگەڕێتەوە (الذهبي، ٢٠٠٣، ٤٩٩/١٤)، ئەوەش ئاماژەیە بۆ وابەستەی بەهێزی ئەو گروپە ئاینییە بە باوەڕی ئایینییان، بەهۆی پێگەی بەهێزی ئایینی شێخ حەسەن، گۆڕی شێخ ئادیش پەیوەندییەکانی توکمەتر کردووە، پێدەچێت دوای ئەو ڕوداوە زیاتر خۆیان ئامادە کردبێت بۆ تۆڵە کردنەوەی پێشەواکەیان، مەترسییەکانیان بۆ سەر دەسەلاتی موسڵ زیاتر بووە، بۆیە لؤلؤ جارێکی دیکە بەهێزێکی زۆرەوە لەساڵی (٦٥٢ك/١٢٥٤ز) هێرش دەکاتەوە سەر لالش، ژمارەیەکیان بەدیل دەگرێت و ژمارەیەکیشیان دەکوژێت، گۆڕی شێخ ئادی هەڵدەداتەوەو ئێسك و پروسکەکەی دەسوتێنێت (مؤلف المجهول، ١٩٦٤، ٣١٥؛ الغساني، ١٩٧٥، ٦٠١).

تەوەری دووەم: پیرۆزکردنی شێخ و ڕابەران لە تەریقەتی عەدەویدا

سەرەتاکانی تەریقەتی سۆفیگەری لە ناوچە کوردنشینەکان، هاوشێوەی زوهدی سۆفیزمی ئیسلامی، هەنگاونان بوو بەرەو جیهانی ڕۆحانی، واتا دونیابینییەکی تەواو ڕۆحانی بوو. لە سەدەی (٧ك/١٣ز) بە دواوە، ئەو کایە ئایینییە چووە ناو چوارچێوەی قوتابخانەی فیکری و ئاوێتەی شێوازی عیرفانی بوو (عەلی، ٢٠١٣، ٢٥)، کەسایەتی سۆفییانەی شێخ حەسەن، کە بە (تاج العارفین) ناسراوە، پێدەچێت بۆ ئەو سەردەمە ڕاست و ڕەوان بێت، چونکە لە تێگەیشتنی چەمکی (تاج) (٥) دەردەکەوێت، کە ئەو تێگەیشتنە ئایینییە، بە هەڵوەستە کردن لەسەر ژیانی دونیایی، گەڕانەوەیە بۆ خود و خۆ بەدوور گرتنە لە تێکەڵبونی چێژی دونیایی. لە تێگەیشتنی سۆفیگەریشدا، شێخ بێ کەموکوڕییە لە زانستە شەرعییەکان و تەریقەت و زانیارییەکانی پەیوەست بە دەروون و هەبوونی توانای سەرووی مرۆڤ (الحفني، ١٩٨٧، ١٤٣؛ عەلی، ٢٠١٣، ٣٥)، کاتێك نازناوی تاج العارفینی هەڵگرتبێت، دەبێتە ئەو کەسەی کە لە کەسانی ئاسایی جیابکرێتەوە و لەو ناوەندە خێڵەکیی و نەخوێندەوارەی تێیدا دەژی، دەتوانێت بە ئاسانی موریدان و خەڵکانی ئاسایی وابەستەی خۆی بکات و پیرۆزی ببەخشێتەوە بەسەر ناوەندی تێڕامانی خەڵکانی ناوچەکە.

دەتوانین ئەو ڕاستییە بۆ ئەو سەردەمەی توێژینەوەکەمان باشتر هەست پێبکەین، کاتێك سەرنجەکانی ئیدمۆندس بۆ تێگەیشتنی کۆمەڵگەی کوردی سەردەمی نوێ دەخوێنینەوە، بەتایبەتی کاتێك کەشف و کەراماتی شێخ دەکاتە هۆکاری بەرز کردنەوەی پایە و پێگەی لەو کۆمەڵگەیەدا، پێیوایە ئەو دیاردەیە وایکردووە، تێگەیشتنی خەڵکی بۆ کەسایەتی شێخ تێڕوانینێکی خۆکردییە و شێخ لە سەرووی کەسانی ئاسایی دەبینن، لەو ڕێگایەوە مورید وابەستەی خۆیان دەکەن، تەنانەت لەوەش زیاتر دەچێت و دەڵێت، "مورید بۆ پەرستنی خۆیان ڕادەکێشن" (٢٠٠٤، ٩٥). ئەگەر ئەو گوزارشتە بۆ سەردەمی نوێ زیادەڕەوی تێدا کرابێت، دەتوانین بۆ سەدەکانی ناوەڕاست بە ڕاستی بزانین، چونکە ئاستی ڕۆشنبیری و تێگەیشتنی خەڵکانی ئەو دوو سەردەمە تەواو جیاوازە، لەوەش زیاتر توێژەرێك جەخت لەوە دەکاتەوە، پابەندبوون بە شێخی سۆفی بە هەڵبژاردن نییە و پێش مەرجێکی حەتمییە، بەبێ لێکدانەوەی چۆنییەتی بوون بە شێخ، مورید دەبێت دڵنیابێت لەو زانینەی لە ڕابەری تەریقەت وەریدەگرێ و بە ڕاستی بزانێت (لەشکری، ٢٠١٣، ١٠٥). لەو تێڕوانینەوە دەشێ بڵێین، کولتوری پیرۆزکردنی کەسایەتی شێخ، نەریتێکی باوی ناو کایەی سۆفیگەرییە و تێکڕای تەریقەت و ڕێچکە ئایینییەکانی ئەو بوارەی گرتوەتەوە.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ کولتوری پیرۆزکردن لە ناو کۆمەڵی عەدەویدا، دەبێت هەڵوەستە لەسەر سەرەتاکانی دامەزراندنی ئەو تەریقەتە بکەین، چونکە لە سەرەتای کۆبونەوەی ئەو کۆمەڵە لە دەوری کەسایەتی سۆفی شێخ ئادی، کولتوری بەپیرۆزکردن برەویسەندووە و ئەو کەسایەتییە پێگەیەکی ئایینی خەیاڵکردی بۆ دروستکراوە، زیادەڕەوی لە خۆشویستنی کراوە و لە تێگەیشتنی موریدەکانی گەیشتووەتە ئاستی پەرستن (ابن کثیر، ١٩٨٨، ٣٠٢/١٢)، ابن خلکان لە دەربڕینێکدا پشتڕاستی ئەو بۆچونە دەکاتەوە، ئاماژەی بەوە کردووە، موریدەکانی باوەڕیان بە شێخ ئادی گەیشتووەتە ئەو ئاستەی بژێوی و ڕۆزیان بە دەست ئەو بووە و پێگەیەکی خوایی هەبووە (١٩٩٧، ٣/٢٥٤)، تەنانەت المقریزی چیرۆکێك دەگێڕێتەوە، کە لەلایەن خوداوە داوەتکراوە و نان و پیازی لەگەڵ خواردووە، تەنانەت وازیان لە نوێژ و ڕۆژوو ئەرکە ئایینییەکان هێناوە، بەو پێیەی ئەو لەجێگەی ئەوان ئەرکەکان ئەنجام دەدات (١٩٩٧، ٣٦٩/٦-٣٧٠).

دەکرێ بڵێین ئەو تێگەیشتنە لەسەردەمی خودی شێخ ئادی لەناو شوێنکەوتەکانی دروست بووە، وەك دەبینین پێگەی ئەو کەسایەتییە و ڕێز گرتنی تەنها لەناو خەڵکی گشتی سنوری داخراوی ناوچەکەی نەبووە، بەڵکو لەناو میر و دەسەڵاتداران و خەڵکی دەوروبەری ناوچەکە ئەو ڕێزە زیاتر بووە و میر و سەرۆك هۆزەکان ڕێزی زۆریان لێگرتووە (التادفي، ١٩٥٦، ٨٦)، کاتێك سەردانی شاری موسڵی کردووە، فەرمانڕەوا و دەسەڵاتدارانی ئەو شارە بۆ پێشوازی هاتونەتە دەرەوەی شار و دەستییان ماچ کردووە (القادري، ٢٠٠٨، ١٢٣)، تەنانەت داوەتنامەی خەلیفەی عەباسی ڕەتکردووەتەوە، ڕێز و پێگەی ئایینی ئەو کەسایەتییە لە وەڵامی خەلیفە دەردەکەوێت، کاتێك خەلیفە دەزانێت شێخ ئادی نەهاتووە بۆ بانگهێشتەکە، دەڵێت، "مانای ئەوەیە کەس ئامادە نەبووە" (العسقلاني، ٢٠٠٨، ٢٣٢).

Original Article |DOI: https://doi.org/10.14500/kujhss.v7n1y2024.pp37-46

ئەو كولتوری پیرۆزكردنە تەنها پەیوەست نییە بە زەمینە و پانتایی ڕۆشنبیری كایە و ژینگە ئایینییەكە، بەڵكو خودی شێخ ئادی ڕۆڵی هەبووە لە بەرهەمهێنانی ئەو تێگەیشتنە، لە خوێندنەوەی ئامۆژگارییەكانی تایبەت بە موریدەكانی، ئەو گوزارشتە ڕوون دەبێتەوە، كاتێك ئامۆژگاری موریدەكانی دەكات و تیشك دەخاتە سەر سوودەكانی شێخ بۆ مورید، ئاماژە بەوە دەكات مورید سوود لە شێخ نابینێت، ئەگەر باوەڕبوونی بە شێخ لەسەرووی هەموو باوەڕ بوونێك نەبێت (العسقلانی، ٢٠٠٨، ٢٩٩؛ الشعرانی، ٢٠٠٥، ٢٠٣). ئەو تێگەیشتنە، وایكردووە موریدانی نەتوانن باوەڕی جیاوازی ئایینی و كەسایەتی دەركەوتووی دیكە، لە دەرەوەی بنەماڵەی شێخەكەیان قبوڵ بكەن، وەك دەبینین ناكۆكییان لەگەڵ تەریقەتی دیكە دروستكردووە و گۆڕی شێخانی دیكەیان سوتاندووە (ابن المستوفی، ٢٠١١، ١٠٧). واتا پێش دەركەوتنی شێخ حەسەن، پشتبەستن بە پێشەواو كەسایەتی شێخ، بەشێك بووە لە كولتوری عەدەوییەكان (ابن كثیر، ١٩٨٨، ٣٠٢/١٢).

لەگەڵ تەمەنی تەریقەتەكە كولتوری پیرۆزكردنی كەسایەتییە دیارەكان بەردەوام بووە، لە سەردەمی شێخ حەسەن، وابەستەبوون و گوێڕایەڵی موریدان زیاتر بووە، بۆیە ئەویش بێبەش نەبووە لەو مێژووە خەیاڵكردە خۆماڵییەی لە ناوەندە ئایینییەكە لە تێگەی موریدانی بەرهەمهاتووە، چونكە بێجگە لە پێگە ئایینییەكە، ئەو ڕۆڵی كەسایەتییەكی سیاسیشی بینیوە لە ململانێی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ناوچەكە، وەك ململانێی لەگەڵ بەدرەدین لؤلؤ، بۆیە وەك پێشەوای ئایینی و كەسایەتییەكی سیاسی ڕۆڵی گرنگی بینیوە لە ڕێكخستنی كۆمەڵی عەدەوییەكان و وەك كەسایەتییەكی پیرۆز سەیر كراوە، لەمەوە پێگەیەكی بەهێزتر لە شێخانی پێش خۆی بۆ دروستكراوە، تەنانەت گەیشتووەتە ئەو ئاستەی هەموو بنەماڵەی عەدەوی پێوە ببەسترێتەوە. مەقریزی چیرۆكێك دەگێڕێتەوە، گوایە شێخ ئادی پێش مردنی داوای لە شێخ حەسەن كردووە پشتی بە پشتیەوە بنوسێنێت بۆئەوەی ڕەچەڵەكی عەدەوییەكان بۆ ئەو بگوازێتەوە، لەدرێژەی بەسەرهاتەكەیدا باسی زیادەڕەوی ئەو كۆمەڵە ئایینییە دەكات لە گێڕانەوەی كەرامات و خۆشویستنی شێخەكانیان، بەجۆرێك پیرۆزییان كردوون، دایك و باوك كچەكانیان پێشكەشی نەوەكانی شێخ حەسەن كردووە، بۆئەوەی بەخواستەكانیان بگەن، چونكە پێیانوایە نزیك بوونەوەی كچەكانیان لەشێخ، نزیك بوونەوەیانە لە خودا (١٩٩٧، ٣٧٠/٦). ناكرێت سەرلەبەری گێڕانەوەكە ڕاست بێت، بەڵام پێدەچێت بەشێك لە تێگەیشتنی گشتی ئەو كۆمەڵەی لە خۆگرتبێت، چونكە پێگە و هەژموونی ڕۆحی كەسایەتی شێخ حەسەن، لە زووەوە لەناو كۆمەڵی عەدەوییەكان دەركەوتووە، بە جۆرێك كولتوری پیرۆزكردنی كەسایەتی، ئەگەر لەسەردەمانی پێش ئەو كولتورێكی باوی ئەو كۆمەڵگایە بووبێت، لەسەردەمی ئەو ڕەنگدانەوەی زیاتری هەبووە، چونكە لەسەرەتای وەرگرتنی پێشەوایەتی تەریقەتەكەدا هەولیداوە سیستەمی پەیوەندییە ئایینییەكانی لەگەڵ ناوچەكانی دیكە ڕێكبخات، سەرەڕای لەگەل مورید و شوێنكەوتەكانی.

لێرەدا پێویستە هەلوەستە لەسەر بنەماكانی جیاوازی نێوان جیهانی دونیایی و جیهانی موقەدەس بكەین، بۆئەوەی بنەمای بەرهەمهێنانی كەسایەتی پیرۆزكراو بزانین، گەورە سۆسیۆلۆژیستەكان پێیانوایە كارەكتەری پیرۆزكراو لە كردەی پیرۆزەوە سەرچاوە دەگرێ، ئەو كردەیە لە ئەنجامی بوونی هێزی ناسروشتی و نائاسایی لە كارەكتەرەكەدایە، كە ناویدەنێن هێزی (ماننا)، ئەویش بریتییە لە هێزی باڵای كەسەكان، لە ڕێگەی ئەو هێزە بالایەوە كەسەكان بەرز دەكرێنەوە بۆ ئاسمانی پیرۆز. ئەوەی گرنگە چۆنییەتی دروستكردنی متمانەیە لەسەر ئاستی میللی، كاتێك توانرا ئەو متمانەیە دروست بكرێت، ئەوا كەسی پیرۆزكراو، لە تێگەی پیرۆزكاراندا، جیهانی دونیایی جێدەهێلێت و هەلدەكشێ بەرەو ئاسمان. ئەو سۆسیۆلۆژیستانە جەختیش لەوە دەكەنەوە دانان بەو هێزی مانایە لە ئەنجامی پێویستی و چاوەڕوانی و خواست و ئارەزووە ڕۆحییەكانی گروپێكی كۆمەلایەتییە بە شێوەیەكی ناعەقلانی، هەلقولاوی پالەپەستۆی عاتیفی و ئیمانی كۆمەلگەیە (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، لێژێ، ٢٠٠٨، ١٩٣)، سەرەڕای ئەوەی پیرۆزكراوەكان وزەی ڕۆحی دەبەخشنە كۆمەلگا. عەلی وەردی پێیوایە هێزی ڕۆحی كەسایەتییەكان بەرهەمی پێگەی ئایینییە و بە هێزی "ماننا" ناویبردووە، پێیوایە ڕێز و پێگە و كەسایەتییەكەی لەبەر ئەوەیە كە خاوەنی مانایەكی زۆر بەهێزە، كە وایكردووە دەیپارێزێت لەهەموو ئەو مەترسییانەی ڕوبەڕوویان دەبێتەوە. (وەردی، ٢٠١٩، ٩٥).

سەرچاوەكان نمونەیەكی ڕوونی ئەو حالەتەمان بۆ دەگێڕنەوە، كاتێك واعیزێك سەردانی شێخ حەسەنی كردووە و ئامۆژگاری كردووە سەبارەت بە حەقیقەتی خودا، گوتارەكانی كاریگەرییان لەسەر شێخ حەسەن دروستكردووە و دڵی گوشراوە، بۆیە دەستیكردووە بە گریان، موریدەكانی ڕاستەوخۆ پەلاماری واعیزەكەیانداوە و سەریان بڕیوە، كاتێك شێخ بە ئاگا دێتەوە، واعیزەكە دەبینێت كوژراوە، پرسیار لە موریدەكانی دەكات ئەو ڕوداوە چییە؟ لەوەلامدا دەڵێن، "چۆن دەبێت ئەو سەگە شێخی ئێمە بگرینێت؟" (الذهبي، ٢٠٠٣، ٤٩٩/١٤؛ الصفدي، ٢٠٠٠، ١٢، ٦٣). ئەو بەسەرهاتە كاریگەری ڕۆحی ئەو كەسایەتییە دەردەخات لەسەر موریدانی و زیادەڕەویكردن لە خۆشویستن و پیرۆزكردنی، گوزارشتە لە پێگەی ئایینی و كۆمەلایەتی ئەو كەسایەتییە و باوەڕبونی ڕەهای موریدان، بەلام ئەوەی جێگەی سەرنجە، شێخ حەسەن كاردانەوەیەكی ئەوتۆی نەبووە لە بەرامبەر ئەو ڕوداوە، بێدەنگ بووە و لۆمە و سەرزەنشتی موریدەكانی نەكردووە لەسەر ئەو كارەی ئەنجامیانداوە، الذهبی ئەو بێدەنگییەی گەڕاندووەتەوە بۆ حورمەت و ڕێزی خۆی، ئەمەش ئاماژەیە بە ویستی ئەو كەسایەتییە، لە خۆشویستن و پیرۆزكردنی لەلایەن موریدانی، وێنای ئەفسانەییشی دەردەخات لە تێگەی شوێنكەوتەكانی.

تەوەری سێیەم، شێخ حەسەن لە یادەوەری ئێزیدییەكان

وێنای بەرهەمهێنراوی تێگەی میللی دیوێكی مێژووە، گروپێك یان كۆمەڵێكی ئایینی بەرهەمی دەهێنن و دەبێتە حەقیقەتێكی ئەوتۆ، پێویستی بە سەلمێنراوی عەقلی نییە، ئەگەر لای هەندێك وێنا و بەرهەمی ئەفسانەیی خەیالدانێك بێت، بەلام خودی ئەو كۆمەڵە وەك باڵا دەیبینن و بڕوای حەتمییان پێی هەیە. لێرەدا پێویستە بۆ تێگەیشتنێكی دروست لە بەرهەمهێنانی ئەو پیرۆزكردنەدا، بگەڕێینەوە بۆ ئەو مانایەی گروپە باوەڕدارەكە بەرهەمیانهێناوە و بە فاكتەكە یان كەسایەتییە پیرۆزكراوەكەیان بەخشیوە.

ئێزیدییەكان وەك بابەتی توێژینەوەكە، هەرچەندە بە ئایینێكی یەكتاپەرست ناودەبرێن و باوەڕیان بە هێزی خودای تاكو تەنها هەیە (سمو، ٢٠٠١، ٥٥؛ فەتاح، ٢٠٠٤،

١٨٧/٣)، چەندین قەول و بەیتی ئەدەبیاتی ئێزیدی ئەو بۆچوونە پشتڕاست دەکەنەوە، وەك لە بەیتێکی قەوڵی (پەدشێ من) هاتووە:

پەدشێ من ئێکێ مەزنە
پەدشایێ هەموو موئمنە
رەبێ دنێ یەدانێ منە (الدوسکی،٢٠١٠، ٣٩٤). بەڵام لە پاڵ ئەوەشدا باوەڕیان بە نەمری رۆح هەیە و پێیانوایە سوڕی خودا و تاوس مەلەك دەگاتەوە پیاوچاکان، لەو روانگەوە رێزی پیاوچاکان و پیرۆزکردنیان بەشێکە لەکلتوری ئایینیان (رەشۆ، ٢٠١٣، ٩٣). ئەمەش مانای ئەوەیە تێگەیشتنی ئێزیدییەکان پەیوەستە بەو سیستەمە ناوخۆییەی کەسایەتییە ئایینییەکان بەرهەم دەهێنن، نەك کەسایەتییە ڕاستەقینەکە خۆی، کەسایەتی شێخ حەسەن لە دەرەوەی چوارچێوەی ئەو سیستەمە نییە، بەڵکو ئەوەندەی دەرکەوتەیەکی ئێزیدیانەیە، ئەوەندە کەسایەتی ڕاستەقینەی خۆی نییە. ئەو پرۆسەی خۆماڵی کردنە، پیرۆزکردنی کەسایەتی سۆفییە لە مێژووی بیروباوەڕی ئایینی کوردیدا (لەشکری، ٢٠١٣، ٨٦).

ئەو دیاردەیە لای زۆرێك لە گروپە ئایینییەکان بەدیدەکرێت، ئەگەر خودا هێزی هەرەباڵای ئاینەکە بێت، مرۆڤەکانی وەك پێغەمبەران و هاوەڵان و پیاوچاکانیش دەکرێن بە هێزێکی سەرووی مرۆڤ لەپاڵ خودا، پیرۆز دەکرێن و دەپەرسترێن، لە بۆنەکاندا پەنایان بۆ دەبەن و جۆرەها چیرۆکی ئەفساناوییان بۆ دروست دەکرێت (میران، ٢٠٢٣، ٢٣-٢٤)، ئەو دیاردەیە تەنها تایبەتمەند نییە بە گروپە ئایینییەکان، بەڵکو لەکۆمەڵگە سەرەتاییەکان، دیاردەیەکی باو بووە و کەسانی دەسەڵاتدار پیرۆز کراون، بۆ نمونە لەناو عەرەبەکانی پێش ئیسلام کلتوری پیرۆزکردنی پاشا و سەرۆکهۆز و کەسایەتییە دیارەکانیان پانتاییەکی فراوانی شیعری ئەو سەردەمەی گرتووەتەوە، لە هەندێك ئاستدا باوەڕیان وابووە کە پاشاکانیان لە ئاسمانەوە دابەزیون، تەنانەت لە مێژووی کۆنی عێراقیش ئەو بڕوایە هەبووە (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (سمار، ٢٠١٩، ٣٤).

سروشتی ناوچە کوردییەکان بە گشتی لەبار بووە بۆ گەشەسەندنی دیاردەی سۆفیگەری، بەتایبەتی ناوچە چیاییەکان، بەوپێیەی خاوەنی خەسڵەتی دوورەپەرێزی و لەبار بووە بۆ شێوە ژیانی سۆفییانە (لەشکری، ٢٠١٣، ٩٠)، ئەوەش وایکردووە لە سەدەی پێنجەمی کۆچی بەدواوە چەندین پیاوچاك و سۆفی ناوداری کورد لەو ناوچەیە دەربکەون (تۆفیق، ٢٠١٢، ١١٩-١٢٢).

دەرکەوتنی ئەو کەسایەتییانە تەنها دەرکەوتنێکی ئایینییانە نییە، زیاتر لەوە وێنا کردنێکی میللییانەیە و لە دەرەوەی تێڕوانینی ئایینییانە ناسێنراون، ئەمەش وایکردووە، چەندین چیرۆك و کەرامات بۆ ئەو کەسایەتییانە دابڕێژن (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: العسقلانی، ٢٠٠٨، ٢٤٥-٢٦٠)، ئەو سروشتە تایبەت نییە بەو تەریقەتە و کەسایەتییەکانی، بەڵکو دیاردەیەکە بۆ هەموو ڕێچکە سۆفیگەرییەکان ڕاستە، بۆیە دەبینین پانتایی سۆفیگەری کوردی، سروشتێکی کۆمەڵایەتی- ئایینی ئەوتۆی بەرهەمهێناوە، ئەوەندەی پەیوەستە بە سروشتی کۆمەڵایەتییانە، ئەوەندە پەیوەندی بە تێگەیشتنی بنەما ئایینیەکان نییە، چونکە شارەزاییەکی ئەوتۆیان، تەنانەت لە بنەما سەرەتاییەکانی ئایینیش نەبووە.

لەو تێڕوانینەوە دەشێت بڵێین پرۆسەی پیرۆزکردنی کەسایەتی و پێشەوایانی تەریقەتەکان، لە کۆمەڵگەکانی ئەو سەردەمە، کردەیەکی ئاسایی بووە، بەتایبەتی ئەوەی شارەزاییەکی باشی لە گوتاربێژیی ئایینی و لێهاتویی لە بوارە جیاوازەکان هەبووبێت، ئاسان توانیویەتی دەوروبەرەکەی ملکەچی بیرکردنەوە و تێگەیشتنی خۆی بکات، بەو مانایەی پیرۆزی بەدەست بهێنێت و بە چاوی ماننا سەیر بکرێت، چجای ئەوەی شارەزاییەکی قوڵی ئایینی و لێهاتویی لە بەکارهێنانی چەمکە فەلسەفییەکان هەبێت، ئەو کەسانە ئاسانتر توانیویانە ئەو کۆمەڵگەیە ملکەچ بکەن و دەستەمۆی پیرۆزکراویی خۆیان بکەن. شێخ حەسەن بەو هەموو توانا و لێهاتوییە ئایینییە و بوونی پێگەی بەهێزی کۆمەڵایەتیی و ڕەوانبێژی و شارەزا لە هۆنینەوەی شیعری سۆفیگەری (الذهبی، ٢٠٠٣، ٤٩٩/١٤-٥٠٠؛ الکتبی، ١٩٧٣، ٣٣٤/١-٣٣٥)، ئاسان توانیویەتی شوێنکەوتەکانی ملکەچی پیرۆزییەکانی خۆی بکات و پێگەیەکی سەرووی هێزی مرۆڤ لە تێگەیشتنی شوێنکەوتەکانی بەرهەم بهێنێت، هەر ئەوەش پیرۆزکردنی کەسایەتییە ناوداری ئێزیدییەکانی بەرهەمهێناوە، تا ئاستێك، شێخ و ڕابەرانیان گەیاندووەتە ئاستی فریشتە و پێیانوایە هەریەکەیان لەڕۆژێکی هەفتەدا دروستکراون، ئەرك و کاری دیاریکراوی تایبەت بە خۆیان هەیە، ئەو کەسایەتییانە (فریشتانە) لەتێگەیشتنی ئایینیاندا هەماهەنگی خودا دەکەن لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی دونیا (کەرمەلی، ٢٠١٢، ٧٧-٧٨)، هەریەك لەو کەسایەتییانەش لە مێژووی عەدەوییەکاندا، وەك کەسایەتی دیاری بنەماڵەی شێخ ئادی ئامادەییان هەیە و ڕۆڵی سەرەکیان بینیوە لەپێکهاتەی ئایینی تەریقەتی عەدەوی، ڕۆڵ و ئامادەیی ئەو فریشتانە لە نێو دەقە ئەدەبییەکانیاندا بەرچاوە و لە دوعای بەیانیاندا هەموو ئێزیدییەك ڕوو لە خۆر دەکات و دەیخوێنێت،

ئامین ئامین، تەبارەك لدین
ئەللا ئەحسەن لخالقین
بهەتا شەمسەدین، فەخرەدین، سجادین، ناسردین
شێخ شمسە قەوەتا دین (رەشۆ، ٢٠١٣، ١٠٠٧).

دیڕی کۆتایی بەیتەکە گوزارشتە لە کۆکردنەوەی هێزی ئاینەکە لە کەسایەتی شێخ حەسەن، بەوپێیەی لە پاڵ شێخ ئادی کارەکتەری سەرەکییە لەپانتایی ئەو دوو باوەڕە ئایینییە، لە کاتێکدا شێخ ئادی دامەزرێنەری تەریقەتی عەدەوییە، کە لەدوای مردنی گۆڕەکەیان کردووەتەوە قیبلە و حەجی بۆ دەکەن (ابن خلکان، ١٩٧٧، ٢٥٤/٣)، شێخ حەسەن دامەزرێنەری ئایینی ئێزیدییە و داڕێژەری باوەڕی نوێی ئەو کۆمەڵە ئایینییە (صدیقی، ٢٠١٥، ٢١١).

لەو تێڕوانینەوە دەکرێت بڵێین شێخ و ڕابەرانی ئەو تەریقەتە لە ناوکۆیە میللییەکەدا قۆرخی تێگەیشتنە ئایینییەکەیان کردووە، وەك پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتی، زیاتر لەوەی وەك باوەڕێکی ئایینی، چونکە تێگەیشتنی گەلەکۆیی بۆ ڕابەران لەناو ئەو کۆمەڵەدا، خۆڕادەستکردنە بەفاکتی هێزێکی ڕۆحی، کە گوزارشتە لە هاوکاریکردنی هێزی ئاسمان، ئەمەش دەرەنجامی ئەوە باوەڕەیە، کە لەو ئاینەدا پێغەمبەر بوونی نییە، بەڵکو پەیوەندییەکی ڕۆحی لە نێوان خودا و مرۆڤی ئێزیدیدا هەیە (رەشۆ، ٢٠١٣، ٧٥).

تێکهەڵکێش کردنی کەسایەتی و فریشتەکان لەلایەن ئێزیدییەکانەوە، بۆ باوەڕبونیان بە کراس گۆڕین (تناسخ الأرواح- دونادۆن) دەگەڕێتەوە، وەك لە دەقی (١١)ی بەشی دووەمی کتێبی جیلوە هاتووە، "ڕێگە بەهیچ کەس نادەم لەو ماوەیە زیاتر

بژی کە بۆم داناوە، ئەگەر بەشیاوم زانی بەلیباس پۆشی (تناسخ الارواح) دوو یان سێ جار دەینێرمەوە سەر زەوی (کەرمەلی، ٢٠١٢، ٦٥).

بێجگە لە شێخ ئادی، مەلەك تاووس (عەزازیل) سەرکردەی فریشتەکانە و ریزبەندی یەکەمی وەرگرتووە لە دەسەلات و پیرۆزیدا، دەردائیل شێخ حەسەنە و لە پلەی دووەمدایە، پێگەیەکی بەهێزی هەیە لە بەرێوەبردنی گەردوندا، (کەرمەلی، ٢٠١٢، ٧٧؛ صدیقي، ٢٠١٥، ٢٠٩)، هەموو رۆژێك لە شێوەی خۆردا دەردەکەوێت، وەك لە کتێبی مەسحەفارەش هاتووە، "خودا شەش خواوەندی لە زاتی خۆی و لە نوری خۆی دروستکرد، یەکەمیان بە دووەمیانی گوت، من لە نەبونەوە ئاسمانم دروستکرد، تۆش هەلبکشێ بۆ ئەوەی شتێك دروست بکەیت، ئەویش هەلکشا بۆ ئاسمان و بوو بە خۆر" (کەرمەلی، ٢٠١٢، ٨٣).

ئەمە گوزارشتە لە باوەرێکی ئالۆز، لەلایەکەوە وەك فریشتە ئامادەیی هەیە، لەلایەکی دیکەوە لەلایەن خودی خوداوە، وەك یەکێك لە شەش خواوەندەکان دروستکراوە، بێجگە لەوەی وەك هەسارەیەك هەلکشاوە بۆ ئاسمان و بووە بەخۆر، ئەو تێکهێلکێشە لە باوەری یەکگرتنی کەسایەتی و پیاوچاکان لەگەل هەسارەکانی گەردوون تەنها تایبەت نییە بە باوەری ئێزیدییەکان، بەلکو پێشینەیەکی مێژوویی هەیە و لە ئایینی دیکەشدا بەدی دەکرێت، وەك لە باوەری ئایینی ڤیدایپشدا ئەستێرە درەوشاوەکان ئەو خەلکە داوێن پاکانەن، کە دوای مردن بەرەو جیهانی ئاسمان رۆیشتوون (بەهار، ٢٠١٥، ١٨٦).

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین ئێزیدییەکان خاوەن کلتورێکی ئەدەبی میللی - زارەکی دەولەمەندن، کە بووەتە بەشێك لە فۆلکلۆری کوردی، لە بەرگی قەول و دوعا و نوێژ و داستان و چیرۆکی میللی دارێژراون. ئەو ئەدەبیاتە چوارچێوە میللیەکەی تێپەراندووە و کەلەپور و ئەدەبیاتێکی پیرۆزی ئایینی بەرهەمهێناوە لە تێگەی ئەو گروپەدا، تا ئاستی بوونی ئەو تێکستانە بە تێکستی ئایینی، چونکە هەموو جومگەکانی باوەر و داب و نەریت و چیرۆك و ئەفسانە و مەراسیمە ئایینییەکانی تێدا جێکراوەتەوە (رەشۆ، ٢٠١٣، ٩٠).

هەرچەندە ئەو کەلەپورە میللیە، بەرهەمی یادەوەری ئەزمونکراوی تاکێکی سەر بەو گروپەیە، بەلام ناکرێت دابرین لە تێفکرین و تێگەی ئەو کۆمەلگایەی ژینگەی کەسی بەرهەمهێنی ئەو ئەدەبیاتەیە، چونکە یادەوەری کۆمەلگا نەخشەی بیرکردنەوەی تاکەکان دیاریدەکات، یان بەمانایەکی دیکە گوشاری پیرۆزی کۆمەلگاکە چوارچێوەی مانا بەرهەمهاتووەکان دادەرێژێت، لەو تێروانینەوە دەتوانین هەلوێستە بەرهەمهاتووەکان بگەرێنینەوە بۆ ژینگە کۆمەلایەتییەکە، چونکە یادەوەری بە تەنها کورتناکرێتەوە لە تێگەی کەسێك، بەلکو ناوەندێکی سروشتییە و کۆمەلگا چوارچێوەی بۆ دارشتووە (نصر، ٢٠١٣، ٩٠)، لێرەدا نوسینەوەی ئەو دەقانە، ئەوەندەی وێنای ناوەکی گروپەکەیە، ئەوەندە خۆێندن نییە، بۆیە لێرەدا بۆ گەران بە دوای ماناکانی هێزی رۆحی شێخ حەسەن، دەبێت بگەرێنینەوە بۆ ئەو تێکستانە و ئەو ڕاستییە بدۆزینەوە کە لەخەیاڵدانی ئەو گروپەدا دروست بووە، بەبێ گەڕانەوە بۆ ئەو کەلەپورە، ناتوانین لە بنەما ئایینییەکانی ئەو گروپە بگەین.

لەو ئەدەبییاتە میللی – ئایینییەی ئەو گروپە، شێخ حەسەن بایەخێکی گرنگی پێدراوە و بووەتە سمبوڵی سەرەکی باوەڕی ئایینەکە، لە بەشی زۆری قەول و دوعا و بەیتە شیعرییەکان بە ناوەکانی (مەلیك شێخ سن، شێشمس، شێخ حەسەن) ناوی هاتووە، پێیانوایە وەك هەریەك لە فریشتەکانی دیکە، پێش ئافراندنی ئاسمان و زەوی دروستکراوە، پاشان ئەرکی بەڕێوەبردنی بۆ دیاریکراوە، وەك لە قەولی (زەبونی مەکسوور)دا هاتووە:

پادشێ من ڕەب ئەلعزەتە
ژ ئەول ئەفرانبوو ملیاکەتە
دانا دەست وان دۆژ و جنەتە (ڕەشۆ، ٢٠١٣، ١٨٢). لە بەیتێکی دیکەی هەمان قەولدا، نوسەر لە پەراوێز، بۆچونی زانایانی ئایینی ئێزیدی ڕونکردووەتەوە، کە سەرچاوەی هێزی شێخ حەسەن (مەلیك شێخ سن) لە ئاسمانە و بووەتە بنەمای دەستەبەرکردنی ژیان لەسەر زەوی، هەروەها لە بەیتی (١٤)ی هەمان قەولدا، هاتووە: "بقودرەتێ، سووا سونەتێ مابوو شاخا موعەلەق لهەوا !" (ڕەشۆ، ٢٠١٣، ١٦٩)، بە هەلوەستەکردن لەسەر ئەو بەیتە، خالی هاوبەشی سەرچاوە ئیسلامییەکان و ڕوانینی ئێزیدییەکان تێدەگەین، لەهەردوو کایە جیاوازەکەدا شێخ حەسەن سەرچاوەی بەرهەمهێنان و چەکەرەکردنی فۆرمی نوێی ئایینییە، بەو مانایەی فۆرمەلەبونی بیروباوەڕی ئایینی دەگەڕێتەوە بۆ ئاراستە فکرییەکانی ئەو کەسایەتییە(١).

لە قەولێکی دیکەدا ڕۆحکێشانیش بە بێ فەرمانی شێخ ئادی و شێخ حەسەن و خودا ئەنجام نادرێت، وەك لە بەیتێکدا هاتووە:

بوی کورسی کە م ل سەر سەکنی
ئێزید و تەعالا
بی فرورا خودی و شێخادی
و مەلك شێخ سن
ج قالبا روح نا جیت ز بالە (سمو، ٢٠٠١، ١٧٩).

لە زۆربەی ئایینەکاندا، بە تایبەتی ئایینە ئاسمانییەکان، شەهادەت ناسنامەی باوەڕی هەرکەسێك دیاریدەکات بۆ ئایینەکە، لە باوەڕی ئێزیدییدا شێخ حەسەن پێگەیەکی بەرزی ئاسمانی هەیە و شایەتیدان بە حەق و ڕاستێتی ئەو کەسایەتییە، مانای باوەڕداربوونی کەسەکە دەگەیەنێت، وەك لە قەولی (شەهدا دینێ) دەڵێن:

شەهدا دینێ من ئێك ئەللا
مەلیك شێخ سن حەق حەبیب الله
مەقلوب و مەرگەهە سەلا (ڕەشۆ، ٢٠١٣، ١٦٩- ١٨٢).

(١) سووا سونەتێ، زانایانی ئایینی ئێزیدی پێیانوایە مانای هەوێنی ئێزیدییاتی دەبەخشێت، سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ شێخ حەسەن و لە چەندین بەیتو قەولدا بە (سووا مەلك شێخ سن) هاتووە، ئەو هەوێنە پێش دروستبونی فریشتەکان لە ئاسمان خولقێنراوە، باوەڕی زۆربەی نوسەرانی مێژووی ئەو ئایینە هاوڕان لەسەر گۆڕین و وەرچەرخانی بیروباوەڕی عەدەوییەکان بۆ ئێزیدییاتی لەسەر دەستی ئەو کەسایەتییە (الذهبی، ٢٠٠٣، ١٤/٥٠٠؛ ابن تیمیة، ١٩٧٢، ١/٣٠٥؛ صدیقي، ٢٠١٥، ٢١١).

هەرچەندە لە باوەڕی ئێزیدیياتیدا پێگەی شێخ ئادی لە پێگەی هەمموو فریشتەکانی دیکە بەرزترە، بەلام شێخ حەسەنیش ڕۆڵ و گرنگی کەمتر نییە و پانتاییەکی گرنگی باوەڕی ئەو گروپە ئایینییەی گرتووە، لە بەشی زۆری قەول و بەیتەکان، لە پاڵ ناوی شێخ ئادی ناوی شێخ حەسەنیش هاتووە، وەك لە قەولی سەرەمەرگێ هاتووە،

چی وەلەدەکی مسکینە

دانا بوو ناڤ تابوتەکە دارینە

هند وێ دگرین، هند وێ دهژینە

ئەو وەلەدە ناڤێ شێخ ئادی و مەلك شێخ سن لسەر بحەق تینە

لەو قەولەدا پلەی شێخ ئادی و شێخ حەسەن لە ئاسماندا پلەیەکی بەرزە و تێکەڵی سوری خودا بووە (ڕەشۆ، ٢٠١٣، ١٥٥)، بێجگە لەوەی لە باوەڕی بەشێك لە ئێزیدییەکان، بەتایبەتی ئادانییەکان، شێخی تەریقەت و هەوێنی باوەڕی ئێزیدیياتییە لە ئاسمان، لەسەر زەویش ڕابەر و پێغەمبەری ئومەتە

مەلی شێخ سن ل عەزمانا شێخێ سونەتێ

ول عەردی قەوەت دا نەبی ید ئومەتی (سمو، ٢٠٠١، ١٨٣).

بەو شێوەیە، دەشێت بڵێین تێگەیشتنی سۆفییانەی کۆمەڵی عەدەوییەکان، بەرهەمهێنەری مێژوویەکی خۆکردییە، وێنایەکی ئەوتۆی بۆ کەسایەتییە دیارەکانی بەرهەمهێناوە، کەلێکجار پەیوەندییەکی ئەوتۆی بە ڕەگەزی ڕاستەقینە نەماوە و تەواو جیاوازە، ئەمەش لە ئەنجامی سروشتی تێگەیشتنی ئایینییانەیان بۆ ئەو کەسایەتییانە، وەك پەرچەکردارێك بەرامبەر ئەو هێزانەی ڕووبەڕوویان بوونەتەوە، سەرەڕای ئەوەی سیستمی خێڵەکییانە و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و باری ئابوری ئەو سەردەمە، ڕۆڵیان بینیوە لە بەرهەمهێنانی ئەو تێڕوانینە ئایینییە، وەك مارتن ڤان برۆنسن ئاماژە بەوە دەکات زۆربەی شوێنکەوتەی تەریقەتەکان چینی هەژار و کەمدەرامەتەکانی کۆمەڵگە بوون (٢٠١١، ١١٩/٢).

ئەنجام

لە ئەنجامی گەڕان بەناو سەرچاوە مێژووییەکان، گەیشتینە چەند ئەنجامێك، کە خۆی لەو چەند خاڵەدا دەبینێتەوە:

١-کەسایەتی شێخ حەسەن لە سەرچاوە مێژووییەکان تەواو جیاوازە لەو وێنا خەیاڵکردەی ئێزیدییەکان بۆ ئەو کەسایەتییەیان کێشاوە، چونکە لە تێگەیشتنی ئەوان یەکێکە لە فریشتەکان و بەشداری بەڕێوەبردنی کاروباری دونیا دەکات.

٢- شێخ حەسەن خۆی ڕۆڵی لە گۆڕینی تێڕوانین و باوەڕی ئەم گروپەدا هەبووە بە خۆوێناکردن، گەورەیی و و پیرۆزی شێخ ئادی بەکارهێناوە بۆ بەرهەمهێنانی ئەو تێڕوانینە.

٣- باوەڕی ئێزیدییەکان بەو کەسایەتییە جێگیر نییە و ئاڵۆزە، هەندێك کات فریشتەیە، لەهەندێك دەقی ئەدەبیش وەك پەیامبەر سەیر دەکرێت.

٤- شێخ حەسەن ڕۆڵی گرنگی بینیوە لە گۆڕینی تێڕوانینی کۆمەڵی عەدەوی، ئەوەش بەهۆی باوەڕبوونی چەمکە سۆفیگەرییەکانی وەك (حلول، الرجعة، تناسخ الارواح، وحدة الوجود).

٥- بەهۆی لێهاتویی و زرنگی و توانای گوتاربێژی و نوسینی دەقی شیعری سۆفیگەری، توانیویەتی کاریگەری ڕۆحی لەسەر شوێنکەوتەکانی دروست بکات و ببێتە کەسێکی پیرۆز.

٦-ت یڕوانینی سەرچاوە مێژووییەکان و ئێزیدییەکان بۆ ئەو کەسایەتییە لە خاڵێکدا هاوشێوەیە، ئەویش ئەوەیە کە دامەزرێنەری باوەڕێکی نوێی ئایینییە، چونکە لە سەرچاوەکاندا بەکارەکتەری سەرەکی گۆڕینی باوەڕی تەریقەتی عەدەوی دادەنرێت، لە تێگەیشتنی ئێزیدییەکانیش هەوێنی باوەڕی ئێزیدیاتییە.

سەرچاوەکان

برۆنسن، مارتن ڤان (٢٠١١)، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، وەرگێڕانی: کوردۆ عەلی، ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران، سلێمانی.

بەهار، میهرداد (٢٠١٥)، ئایینە ئاسیاییەکان، وەرگێڕانی: هادی عارفی، ناوەندی مێژوویی جەمیل ڕۆژبەیانی، سلێمانی.

تۆفیق، زرار صدیق (٢٠١٢)، کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، چ٢، خانەی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر.

ڕەشۆ، خەلیل جندی (٢٠١٣)، پەڕن ژ ئەدەبێ دینێ ئێزدیان، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، دهۆك.

عەلی، جەعفەر (٢٠١٣)، سۆفیزم و کاریگەری لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورددا (١٨٨٠-١٩٢٥)، ناوەندی ئەندێشە، سلێمانی.

فەتاح، شاکر (٢٠٠٤)، سەرجەم بەرهەمی شاکر فەتاح، ڕێکخستنی: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.

کەرمەلی، ئەنستاس ماری (٢٠١٢)، کتێبی پیرۆزی ئێزیدییەکان جیلوە و مەسحەفا ڕەش،

لەشکری، حەیدەر (٢٠١٣)، لە شەریعەتەوە بۆ حەقیقەت سەرهەڵدانی سۆفیگەری لە پانتایی کوردیدا، خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر.

لێژێ، دانیال هێرڤیۆ (٢٠٠٨)، ئایین چییە؟، و: عادل باخەوان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

میران، ڕەشاد (٢٠٠٠)، ڕەوشی ئایینی و نەتەوەیی لەکوردستاندا، سەنتەری برایەتی، کوردستان.

میران، ڕەشاد (٢٠٢٣)، ئایین ڕوانگەیەکی سۆسیۆئەنترۆپۆلۆگی، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

وەردی، عەلی (٢٠١٩)، لێکۆڵینەوەیەك لە سۆسیۆلۆژیای مەعریفە، و: نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، ناوەندی توێژینەوەی جەمیل ڕۆژبەیانی، سلێمانی.

ئیدمۆندس، سیسیل جۆن (٢٠٠٤)، کورد تورك عەرەب، و: حامید گەوهەری، چ٢، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.

ابن المستوفي، شرف الدين ابو البركات الاربلي (٢٠١١)، تاريخ اربل المسمى نباهة البلد الخامل بذكر بمن ورده من الاماثل، تح: محمد عثمان، دار الكتب العلمية، بيروت.

ابن تيميه: أبو العباس تقي الدين (١٩٧٢), مجموعة الرسائل الكبرى، دار احياء التراث العربي، بيروت.

ابن خلكان، أبو العباس شمس الدين الإربلي (١٩٧٧)، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تح: احسان عباس، دار صادر، بيروت.

ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر (١٩٨٨)، البداية والنهاية، تحقيق: على شيرى، دار احياء التراث العربى، بيروت.

بن مسافر، الشيخ عدى بن مسافر الاموى الهكارى (١٩٩٨)، اعتقاد اهل السنة والجماعة، تحقيق: حمدى عبدالمجيد السلفى و تحسين ابراهيم الدوسكى، مكتبة الغرباء الاثرية، مملكة العربية السعودية.

التادفي: محمد بن يحيى الحنبلي (١٩٥٦), قلائد الجواهر، مطبعة مصطفى البابى الحلبى واولاده بمصر.

الحسنى، عبدالرزاق (١٩٨٧)، اليزيديون فى حاضرهم وماضيهم، منشورات مكتبة اليقظة العربية، بغداد.

الحفنى، عبدالمنعم (١٩٨٧)، معجم المصطلحات الصوفية، ط٢، دار المسيرة، بيروت.

الحمد، محمد عبدالحميد (٢٠٠١)، الديانة اليبدية بين الاسلام و المانوية، د. م.

الدملوجي، صديق (٢٠١٠)، اليزيدية، ط٢، د. م.

دوسكى، انس محمد شريف (٢٠١٠)، اتباع الشيخ عدى بن مسافر الهكارى – من العدوية الى اليزيدية، مكتبة الاصالة والتراث، الامارات العربية المتحدة.

الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله بن قَايْماز (١٩٩٥)، ميزان الاعتدال في نقد الرجال، تح: علي محمد معوض و عادل احمد عبدالموجود، دار الكتب العلمية، بيروت.

الذهبى، شمس الدين أبو عبد الله محمد (٢٠٠٣)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، حققه وضبط نصه وعلق عليه: د بشار عوّاد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت.

السخاوى، علي بن محمد (١٩٨٦)، تحفة الاحباب وبغية الطلاب في الخطط والمزارات، تصحيح ومراجعة: لفيف من العلماء، مكتبة الكليات الازهرية، القاهرة.

سمار، سعد عبود (٢٠١٩)، المقدس عند العرب قبل الإسلام، دار ديموزى للطباعة والنشر، دمشق.

سمو: ازاد سعيد (٢٠٠١)، اليزيدية من خلال نصوصها المقدسة، المكتب الاسلامى، بيروت.

شرفخان البدليسى، شرف الدين بن شمس الدين (٢٠٠٦)، شرفنامة فى تاريخ الدول والامارات الكردية، ترجمة: محمد على عونى، دار الزمان، دمشق.

الشعراني: أبو المواهب عبدالوهاب بن أحمد الشافعي (٢٠٠٥)، طبقات الكبرى المسماة بلواقح الانوار في طبقات الاخيار، تحقيق: سليمان صالح، دار المعرفة، بيروت.

صديقى، محمد الناصر (٢٠١٥)، تاريخ اليزيدية النشأة الفكر والمعتقدات العادات والطقوس، دار الحوار، سورية.

الصفدى، صلاح الدين خليل بن أيبك (٢٠٠٠)، الوافي بالوفيات، المحقق: أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى، دار إحياء التراث، بيروت.

عبيدالله بن شبل، ابن ابى فراس الجبى التغلبى (د.ت)، الرد على الرافضة واليزيدية المخالفين للملة الاسلامية المحمدية، تحقيق: حمدى عبدالمجيد السلفى و تحسين ابراهيم الدوسكى، د.م.

العسقلاني, نصر بن عبدالله بن نصر (٢٠٠٨), النور السافر في مناقب سيدي عدي بن مسافر, دار الكتب العلمية, بيروت.

الغساني: ابو العباس اسماعيل بن العباس بن علي (١٩٧٥) : العسجد المسبوك والجوهر المحكوك في طبقات الخلفاء والملوك، تحقيق: شاكر محمود عبدالمنعم، دار التراث الاسلامي، بيروت.

القادرى، برهان الدين ابراهيم بن على الديرى (٢٠٠٨)، الروض الزاهر في مناقب الشيخ عبدالقادر, دار الكتب العلمية, بيروت.

الكتبى، محمد بن شاكر بن أحمد بن عبد الرحمن (١٩٧٣)، فوات الوفيات، تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت.

ليسكو، روجيه (٢٠٠٧)، اليزيدية في سورية وجبل سنجار، ترجمة: أحمد حسن، دار مدى، دمشق.

المقريزي، تقى الدين (١٩٩٧)، السلوك لمعرفة دول الملوك، تح: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت.

الموصلي، احمد بن الخياط (١٩٦٦)، ترجمة الاولياء في الموصل الحدباء، حققه ونشره: سعيد الديوجي، مطبعة الجمهورية، الموصل.

مؤلف مجهول (١٩٦٤)، الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة، تح: بشار عواد معروف و عماد عبدالسلام رؤوف، انتشارات رشيد، قم.

نصر، جعفر نجم (٢٠١٣)، الأنثروبولوجيا التاريخية؛ الأسس والمجالات في ضوء مدرسة الحوليات الفرنسية، مؤسسة الإنتشار العربي، لبنان.

Original Article |**DOI:** https://doi.org/10.14500/kujhss.v7n1y2024.pp37-46

[١] . عدي بن مسافر بن اسماعيل بن موسى الهكاري، ساڵی (٤٦٥-٥٥٧ك/١٠٧٣-١١٦٢ز)، ناسراوە، لە گوندی (بيت فار)، لەناوچەیەك بەناوی (شوف الاكراد) لەدایکبووە، سۆفییەکی دیاری جیهانی ئیسلامییە لە سەدەی (٦ك/١٢ز)، دامەزرێنەری تەریقەتی عەدەوییە لە وڵاتی هەکاری، موریدەکانی لەدوای مردنی زیادەڕەوییان کردووە لە خۆشویستن و ڕێزگرتنی، لە تەکیەکەی خۆی لە لالش نێژراوە (ابن المستوفي، ٢٠١١، ١٠٦/١؛ ابن خلكان، ١٩٧٧، ٢٥٤/٣).

[٢] . ناوی شێخ عەدی کوڕی ئەبو بەرەکاتە، شێخ عەدی دووەمە و باوکی شێخ حەسەنە، ١٠ ڕۆژ لە دوای مردنی شێخ عەدی یەکەمی مامی لە دایکبووە، سەردانی هەر شوێنێکی کردبێت، دەسەلاتداری ئەو ناوچەیە بەڕێزەوە پێشوازی کردووە، لەساڵی (٦٢٥ك/١٢٢٧ز)، کاتێك ویستویەتی فەریزەی حەج جێبەجێ بکات، لە ڕێگەی مەککە مردووە (ابن المستوفي، ٢٠١١، ١٠٦)، بەپێی سەرچاوەکان شێخ عەدی یەکەم تا لە ژیان بووە ژنی نەهێناوە، واتا شێخ حەسەن بە (٣) سێ پشت دەچێتەوە سەر صخر، کە دەکاتە برای شێخ عەدی یەکەم (السخاوي، ١٩٨٦، ١٦٩-١٧٠).

[٣] . ابن عربي، ناوی محمد کوڕی عەلی کوڕی عەبدوللای حاتەمی تائییە (٥٥٨-٦٣٨ك/١١٦٤-١٢٤٠ز)، یەکێکە لەسۆفییە ناودارەکانی جیهانی ئیسلامی و لەنێو گەلی سۆفییاندا بە (شێخی گەورە) ناسراوە، تەریقەتی سۆفیگەری (ئەکبەرییە)ی دامەزراندووە و خاوەنی ڕێبازی (وحدة الوجود) بووە لە سۆفیگەریدا (الذهبي، ١٩٩٥، ٥٥٩/٣-٥٦٠؛ ابن كثير، ١٩٨٨، ١٨٠/١٣-١٨١).

[٤] . سەهرەوەردی، سەهرەوەردی ناوی شێخ ابو الفتوح شەهابەدین سوهرەوەردییە، ناسراوە بە (السهروردي المقتول)، لەشاری سوهرەوەردی باکوری ڕۆژئاوای ئێران لەدایك بوە، خاوەنی چەندین کتێبە، کە گرنگترینیان (حكمة الاشراق)ە، زیندوکەرەوەی فەلسەفەی ئیشراقە، تێڕوانینی فەلسەفییانەی ئێرانی و یۆنانی تێکەڵکردوە، پێیوایە هەمو شتێك تاریکە و تەنها نوری خودا دەتوانێت ڕوناکی بکاتەوە، سەر بە مەزهەبی شافعی بوە، لەساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز) لە حەلەب کوژراوە (ابن خلكان، ١٩٧٧، ٢٦٨/٦؛ الذهبی، ٢٠٠٣، ٣٤٥٣٤٦/١٢).

[٥] . تاج بە واتای دەربڕینی بێکۆتایی دێت و ئاماژەیە بۆ جەوهەری خودی بێکۆتایی (الحفنی، ١٩٨٧، ٤١).